

*Máté-Tóth András*¹⁹

Vallás és társadalom: hatás-ellenhatás és társadalmi felelősségvállalás Kelet- és Közép-Európában²⁰

Kezdeképpen hadd állapítsam meg, hogy az európai gondolkodásba is egyre inkább beleivódik az, hogy nincs a kultúrák közötti békére lehetőség a vallások közötti béke nélkül. Mégis azt mondom elsősorban, ez a legfontosabb, talán innentől kezdve nem beszélnem, hanem beszélgetnünk kellene, hogy miért nincs a vallások között béke, miért nincs a társadalmak között béke, miért nincs a földrészek között béke és hogy mi is az a sajátos furcsaság az egész világon, hogy nem igazolódik az evangélium üzenete: „Amit Isten egybekötött, ember szét ne válassza”. A vallás és a politika házassága felbontathatlan. Erről szeretnék most néhány gondolatot mondani.²¹

Amikor Kelet-Közép-Európáról beszélünk, akkor nem egyértelmű az, hogy mit is értünk ez alatt: foltos, maszatos a helyzet. De egy biztos, hogy számos okból ez a kulturális régió még egy régióként is tárgyalható. Sorolom az okokat. Az egyik ok a hosszú történelmi századokra való visszatekintésből fakad. Ez a régió – ahogy Szűcs Jenő vagy Bibó, vagy mások, magyar szerzők kimutatták – a világ óriás hegemóniái, a nyugati, a keleti és a déli vagy oszmán, a nyugati keresztény, a keleti keresztény és a muzulmán hegemóniák nagy kerekéi között őrlődő régió. Kevés ország van ebben a régióban, amelyik történelme hosszú, régi gyökerekre nyúlik vissza, illetve nagy kontinuitású, stabil társadalmi viszonyokra épül. Inkább felbukkanó és eltűnő társadalmak vannak. Nem értjük egymást. Nem tudunk már oroszul beszélni, az angolunk sem a legjobb, a németet elfelejtettük, a latint meg sem tanultuk. Ez természetesen a folytonos identitás-keresésében és az ezért való áldozatvállalásban is manifesztálódik.

A körülbelül húsz évvel ezelőtti radikális társadalmi átmenet néhány illúzióval kecsegtetett sokunkat, de ezek az illúziók nem feltétlenül váltak valóra. Az egyik ilyen illúzió az volt, hogy a vallásnak vége, és nem csak „Isten halott”, az még hagyján, de a vallás is halott. Sokan gondolhatták ezt azért, mert hosszú időn keresztül a kommunizmus nem a vallásbarát arcát mutatta, olyan nem volt neki. Hosszú időn keresztül láthattuk Nyugat-Európában, hogy a szekularizáció, amit szélsőségesen a modernizáció növekedésével „a vallás csökken” tézisére egyszerűsítették, hogyan működött. Úgy

19 Máté-Tóth András, tanszékvezető, Vallástudományi Tanszék, Bölcsészettudományi Kar, Szegedi Tudományegyetem.

20 „Kulturális identitás: a vallás szerepe Európában” című konferencián (2013. április 25.) elhangzott előadás alapján

21 A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

gondoltuk, hogy a nyugat-európai viszonyok jönnek majd. A vallás nem halt meg, ugyanakkor a vallás nem is támadt fel. Sokan gondolták azt, hogy majd az ún. rendszerváltás után lesz egy vallási reneszánsz, újra megtelnek a templomok, és majd újra két embert kell felvenni, aki a sekrestyével a perselyben a pénzt számolja. De nem csak a vallásra vonatkozó elképzelések nem váltak valóra.

Kétségtelen, hogy 1989-91 között a kelet-közép-európai országok több-kevesbé alkotmányos, demokratikus struktúrákat öltöttek magukra, de az egyelőre úgy áll rajtuk, mint a kényszerzubbony. Az egyedüli igaz igazság követésének, az egyedüli igaz igazság karhatalmi, államhatalmi, akármilyen eszközzel való kikényszerítésének logikája és kultúrája jó meggyőződéssel jelen van. Végül arra is gondoltunk, Magyarországon is, hogy az a szép innovatív demokrácia, amivel rendelkezünk, az talán majd újra feltámad. Talán azt az elveszett szálát, amit a történelem vihara kitépett a kezünkől, meg tudjuk találni valahol az avar alatt. Valójában azonban a permanens átmenet idejét éljük.

Amiről konkrétan, mélyebben szeretnék beszélni, az állam, a politika és a civil társadalom területe. Szeretném bemutatni azt, hogy az átmenetnek egy első hulláma után egy második hullámában vagyunk ma, illetve, hogy hogyan lehet ezt az első és második hullám közötti különbségtételt a vallás és a nyilvánosság relációjára nézve elemezni.

Az első korszakot a poszt-totalitárius krízis korszakának nevezem. Minden kelet-közép-európai ország máshova teszi ennek a kezdetét. Magyarországon nem esik egybe a rendszerváltással, hanem talán a '80-as évek közepétől kell számolni, de a bátrabbak esetleg a '56-tól is számíthatják. Csehországban vagy Csehszlovákiában '68-at lehet mondani, de lehetne említeni a Charta '77-et is. Lengyelországban lehet mondani szolidárisan a '80-at, vagy akár a gdanski lázadást, '70-et, és így tovább és így tovább sorolhatjuk.

Ezt követi az általam stabilitásvonalnak nevezett jelenség. Ez alatt azt értem, hogy a nyilvánosság mindhárom területén megjelentek azok a demokratikus struktúrák, törvények, szabályozások, amelyek az átmenetet, hogy úgy mondjam, lehorgonyozták. Ami kialakult ezekben az országokban, azt átfogó néven nemzeti demokratikus viszonyoknak nevezem, méghozzá azért, mert ezek a meghatározóak. Ezek adják a fő dallamot, amely mellett disszonanciával játszhat a zenekar, de mégis ez az a szív, amivel a zenészek játszanak: egy nemzeti szív. Én most itt, csak azért mert magyarul beszélek, nem a „nationalismus” kifejezést használom, de a szakmában szeretném jelezni, hogy ennek az elkötelezett, nemzeti szempontot kanonizáló szemléletmódnak nacionalizmus a neve. Magyarországon azonban ennek annyira rossz csengése van, hogy nem akarom használni magyarul ezt a kifejezést.

Nézzük mi a helyzet az állammal. A poszt-totalitárius krízis idején az államnak az volt a legfontosabb feladata, hogy a nemzeti szuverenitást, az állami szuverenitást megalkossa. Az egyházak természetesen nagyon igyekeztek – a nagy történelmi egyházakról van szó –, hogy ezt segítsenek megvalósítani. Azt is lehet talán mondani, hogy az állam felállította Jákobnak azt

a létráját, amelyen a biztonság és a szuverenitás felé közlekedni lehet az ég és a föld között, de a létrának csak egy ága volt és kellett egy másik ág hozzá; ezek voltak a történelmi egyházak. Minden egyes társadalomban a 'mainstream' nagy egyházak, Szerbiában a szerb ortodox, Oroszországban az orosz ortodox, Bulgáriában a bolgár ortodox, a katolikusok Lengyelországban, az ateisták Csehországban ezt támogatták.

Nagyon lényeges aztán a stabilitásvonal abból a szempontból, hogy az alkotmányban a vallásszabadság rögzítésre került, adott esetben az egyházak társadalmi jogállását szabályozó törvények keletkeztek, és elindult a kijózanodás az egyházak részéről. Rájöttek arra, hogy csak költségvetésből tudják megoldani az intézményeik fenntartását, a költségvetés viszont az állam kezében van. Egy másik spirituális hivatásukra is nagyon erősen ráébredtek az egyházak, nevezetesen, hogy az összevisszaságban egy spirituális horgonyt is le kell vetni, és prókátorai lettek az Istenre való emlékeztetésnek, különböző fokú sikerekkel, a saját felekezeti hagyományoknak megfelelően.

A politika területén, ami elsősorban a pártpolitika és a nagy társadalmi mozgalmak nyilvános aktivitását és logikáját jelenti, azt tapasztaltuk az első korszakban, hogy megteremtődött a többpártrendszer, de ahogyan azt a politológus kollégák nagyon szépen és meggyőzően kimutatják, ez eleinte csak egy virtuális többpártrendszer volt. Valóban több párt volt, de tulajdonképpen a legtöbb mégis utódpárt volt, és a szavazói oldalról is, mivel az emberek nem voltak gyakorlottak a választásban, ezért gyakorlatilag az emberek teljesen „willkürlich”, tehát valószínűtlenül választottak. Inkább talán a második vagy esetleg a harmadik parlamenti választást lehetne valószínűsítően demokratikusnak nevezni, de ez már a stabilitásvonal utáni történet.

A nagy történelmi egyházak ebben a régióban először a keresztény pártokat, az ún. „C” pártokat támogatták elsősorban, és a politikus rétegben, akik az első parlamenti választáskor bejutottak a parlamentbe, nagyon sok meggyőződéses keresztényt lehetett találni, olyanokat, akik valahogy a kereszténység takaréklángja mellett építették az identitásukat a „boldog kádári időkben” vagy korábban-később. A következő korszakváltozás kijózanodást hozott. Egyszer csak az egyházak észrevették, hogy nem minden „C” betű a *christianity* „C” betűje, hanem lehetséges, hogy a *corruption* „C” betűje, és ezért ajánlatosabb távol maradni. Kiderült az egyházak számára, hogy a „politika szolgálóleányává” válhatnak – ezt szaknyelven instrumentalizációnak nevezzük –, és ezért visszább húzódtak. Érdekes módon, nem biztos, hogy ezért, de lehet, hogy ezért is, az ún. „C” pártok tíz év alatt kikoptak Kelet-Közép-Európa parlamentjeiből. Gyakorlatilag a keresztény demokrácia elvesztette parlamenti bázisát Kelet-Közép-Európában. Néhány országban működik erős keresztény retorikával dolgozó párt, és hogy ennek a tartalma micsoda, az külön elemzéseket igényel.

A rendszerváltásban, illetve az első hullámban, a poszt-totalitárius krízisben, a személyes meggyőződés, a szívből fakadó, kockázatot vállaló, úgymond egzisztenciális politika, ti. egy vallási jellegű motivációból fakadó politikusi magatartás jellemzett nagyon sok képviselőt. Majd a stabilitásvonal

után professzionalizálódott a politikai élet, és felkészültebb személyek kerültek a parlamentekbe. Az egyházak ilyen irányban érdeklődő tagjai is egyre többet tanultak arról, hogyan is lehet együttműködni a pártpolitikával.

Végül a harmadik rész, ami különösen fontos az a civil társadalom. A civil társadalom területén Magyarországra vonatkozóan is, de az egész régióra vonatkozóan is lehet állítani, hogy deficitese állapot találta meg a társadalmakat a '90-es fordulatot követően, mert a totalitáriánus attitűdű és törekvésű rendszereknek az egyik legfontosabb célja volt, hogy ne legyen *non-government organization* (*nem-kormányzati szervezet*), tehát hogy minden *government* (kormányzat) legyen.

A vallási szférában azonban érdekes módon az egyházak nem állami intézmények voltak. Az egyházak valamiféle szuverenitást megjelenítettek, és különböző módokon – erre fontos felhívni a figyelmet – szinte minden közép-kelet-európai társadalomban, különösen ott, ahol nyugati típusú kereszténység van, kialakult egyfajta második nyilvánosság, egyházi második nyilvánosság, korábban, mint a civil, „profán” második nyilvánosság. Ezek voltak a kisközösségek, a *'moviment'*, ahogy mondjuk szaknyelven, illetve a különböző plébániai, parókiái közösségek, amelyek apolitikusak – hogy Konrád Györgynek ezt az okos kifejezést használjam –, de mégis a függetlenség szimbólumai voltak. Aztán ez a függetlenség egyszer csak napvilágot látott, amikor Kelet-Németországban, Lipcsében vagy Drezdában megindultak a százezres tömegek és valahogy éppen az evangélikus templomok környékén kezdtek el találkozni. Vagy akár Tókécs László körül szintén nem néptáncsoport állt annak idején, hanem a református parókia emberei és még sok mindent lehetne felsorolni emellett.

A rendszerváltási korszak második hulláma civil társadalmi vonalon azt a jellegzetességet képviseli, hogy először is nagyon kevés az, aki még igazán a nyilvánosság előtt politikai nézeteket hatékonyan képviselő személyiség, és még a civil társadalomban mozog. Beszippantotta a pártpolitika a vallási motivációjú civil társadalom kulcsfiguráit gyakorlatilag. Minisztériumokban lehet velük találkozni, illetve a parlament soraiban.

Ennél a második hullámnál pedig az az érdekesség, hogy kialakult az egész térségben a nagy lendülettel megszorodó egyesületi, alapítványi stb., civil társadalmi szféra. Lengyelországban tízezerről százezerre nőtt az egyesületek száma például – nem is tudom, hogy van-e olyan, aki nincs egyesületben – azonban ezek az egyesületek, amelyek politikával foglalkoznak, szinte kizárólag valamely pártnak a meghosszabbított karjai és a *fundraising*-et, a működésekhez szükséges pénzgyűjtést a pártkasszaajtón kopogva végzik, és nem a lakosság ajtaján. A másik nagyon fontos jellegzetesség az, hogy a civil szféra mentálhigiénés aktivitásúvá szűkölt. Tágabb lett mennyiségében, volumenében, de tevékenységében a szociális és a mentálhigiénés szolgáltatás felé ment. Ami persze az egész privatizációval, már a kultúra és a vallás privatizációjával is összefügg, de azzal is, hogy hitalapú közösségek számára pályázatok Európában is és a helyi költségvetésekben is csak ilyen tevékenységekre vannak kiírva.

Befejezésül lekerekítve, amit mondani szerettem volna, az nem más, mint hogy mind a három területen azt kell látnunk, hogy a vallás befolyása, jelenléte vitathatatlan ezekben a társadalmakban, de az az eldöntetlenség jelen van, hogy nem tudni, mire való ebben a térségben a vallás. Azt látni, hogy hellyel-közzel még lehet politikára felhasználni, de egyre inkább a politikusoknak más eszközöket kell találniuk a tömegek megnyerésére. Azt is lehet látni, hogy a vallási vezetők egyre inkább kiszeretnek abból, hogy politikusokkal fogjanak össze.

Vagyis tehát végkonklúzióként úgy érzem, hogy igaz az az állítás – és azt hiszem mindannyian, akik itt ülünk, meg vagyunk róla győződve –, hogy a társadalmi béke, az előrehaladás, a kreativitás, a nyugalom csak akkor lehetséges, hogyha a vallások között is megteremtjük ennek lehetőségét. Ehhez azonban az nagyon fontos feltétel, hogy tudjuk, hogy a társadalom publikus szférájában mind a három területen mire való a vallás, és a vallási oldalról is tudjuk azt, hogy mire való a politika. Meggyőződésem, hogy elsősorban tanulni kell az egyháznak is, tanulni kell a politikának is, majd pedig nekiállhatunk együtt kitalálni, hogy mit kell tennünk nekünk, szakembereknek.